СУД ҲОКИМИЯТИ МУСТАҚИЛЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ-ҲУҚУҚИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ: МИЛЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Тошкент давлат юридик университети
Оммавий ҳуқуқ факультети 1-босқич талабаси
Хакимжонова Мадина Адҳамжон қизи

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада суд ҳокимияти мустақиллигининг конституциявий-ҳуқуқий моҳияти, унинг ҳуқуқий давлат ва инсон ҳуқуқларини таъминлашдаги ўрни, Ўзбекистон Республикасида шаклланган институционал кафолатлар ҳамда уларни амалга ошириш билан боғлиқ айрим муаммолар таҳлил қилинади. Судьяларни танлаш ва тайинлаш, ваколат муддати, дахлсизлик, интизомий жавобгарлик, судларнинг ташкилий ва молиявий мустақиллиги масалалари халқаро стандартлар ва хорижий ёндашувлар билан қиёсланади. Шунингдек, 2025 йил 24 ноябрдаги ПФ–227-сон Фармонда белгиланган ислоҳот йўналишлари ҳуқуқий жиҳатдан баҳоланиб, миллий қонунчиликни такомиллаштиришга қаратилган илмий-амалий таклифлар илгари сурилади.

Калит сўзлар: суд ҳокимияти, судья мустақиллиги, ҳокимиятлар бўлиниши, судьялар олий кенгаши, одил судлов, дахлсизлик, интизомий жавобгарлик, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил

КИРИШ

Ҳуқуқий давлатнинг барқарорлиги, аввало, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг амалда кафолатлангани, давлат ҳокимияти органлари фаолияти қонун билан чекланган ҳамда низолар мустақил ва холис суд

томонидан ҳал этилишига боғлиқ. Шу маънода суд ҳокимияти мустақиллиги фақат суд тизимининг ички ташкилий масаласи эмас, балки конституциявий тузум, қонун устуворлиги ва жамиятда адолат туйғусини таъминловчи муҳим омилдир. Суд мустақил бўлмаган шароитда шахснинг давлат органлари ёки мансабдор шахслар қарорлари устидан самарали ҳимояланиш имконияти чекланади; суд мустақиллиги кафолатланган жамиятда эса қонун барча учун бир хил мезон бўлиб хизмат қилади.

Суд мустақиллиги тушунчасини фақат судьяга муайян иш бўйича кўрсатма берилмаслиги билан чеклаш тўғри эмас. У институционал мустақиллик, судьянинг шахсий мустақиллиги, ишларни тақсимлашнинг холис тартиби, суд қарорларини қабул қилишда ташқи ва ички босимдан ҳимоя, судьянинг лавозимда барқарорлиги, муносиб моддий таъминот ва интизомий иш юритишнинг адолатли тартибини қамраб олади. Ушбу элементлар ўзаро боғлиқ бўлиб, улардан бирининг заифлиги бошқа кафолатларнинг амалий самарасини ҳам пасайтиради.

Тадқиқотнинг мақсади суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлашга қаратилган миллий конституциявий-ҳуқуқий механизмларни тизимли ўрганиш, халқаро стандартлар ва айрим хорижий моделлар билан қиёслаш, мавжуд муаммоларни аниқлаш ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиёти ва қонунчиликни такомиллаштириш бўйича асосланган таклифлар ишлаб чиқишдан иборат. Тадқиқотда формал-юридик, тизимли, қиёсий-ҳуқуқий ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилди.

МУҲОКАМА. Ҳокимиятлар бўлиниши принципи давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқлари ўртасида тақсимланишини англатади. Бироқ бу тақсимот уларнинг мутлақ ажралиб кетишини эмас, балки ваколатларнинг ўзаро мувозанатлашуви, бир-бирини тийиб туриши ва қонун доирасида ҳамкорлик қилишини назарда тутади. Суд ҳокимиятининг алоҳида

тармоқ сифатида мавжудлиги давлат қарорлари ва ҳаракатларининг ҳуқуқий мезонларга мувофиқлигини мустақил баҳолаш имконини беради. Шу боис суд мустақиллиги ҳокимиятлар бўлинишининг мазмуний кафолати ҳисобланади.

Суд мустақиллигининг икки ўлчами фарқланади. Биринчиси — институционал мустақиллик: суд тизимининг бошқа давлат органларидан ташкилий, маъмурий ва молиявий жиҳатдан асоссиз қарам бўлмаслиги. Иккинчиси — индивидуал мустақиллик: судьянинг муайян ишни кўришда фақат Конституция ва қонунга таяниши, ташқи таъсир, таҳдид, манфаатдорлик ёки ички маъмурий босимдан холи бўлишидир. Бунда судьянинг мустақиллиги унинг жавобгарликдан мутлақ озодлигини англатмайди. Аксинча, мустақиллик судьядан юқори касбий масъулият, холислик, ҳалоллик ва асослантирилган қарор қабул қилишни талаб этади.

БМТнинг Суд ҳокимияти мустақиллигининг асосий принциплари тўғрисидаги 1985 йилги ҳужжатига кўра, суд ҳокимияти давлат томонидан кафолатланиши ва Конституция ёки қонунларда мустаҳкамланиши лозим. Судлар ишларни фактлар ва қонун асосида, ҳар қандай ноўрин таъсир, босим ёки аралашувсиз ҳал этиши керак. Ҳужжат судьяларни танлашда касбий малака ва ҳалолликни, хизмат муддати ва моддий таъминотнинг қонун билан кафолатланишини, интизомий чоралар эса адолатли тартибда қўлланишини алоҳида таъкидлайди [4].

Мазкур стандартлардан келиб чиқиб, суд мустақиллигини учта ўзаро боғлиқ кафолатлар гуруҳи орқали баҳолаш мумкин: биринчидан, норматив кафолатлар — Конституция ва қонунлардаги тақиқлар, ваколатлар ҳамда процессуал қоидалар; иккинчидан, институционал кафолатлар — судьяларни танлаш, тайинлаш, лавозимда сақлаш, интизомий ишларни кўриш ва судларни молиялаштириш тизими; учинчидан, амалий кафолатлар — қарорларнинг ижроси, аралашув ҳолатларига ҳуқуқий баҳо бериш, судьянинг хавфсизлиги

ва жамоатчилик ишончи. Фақат ушбу уч қатлам биргаликда ишлагандагина мустақиллик қоғоздаги қоидадан реал ҳуқуқий институтга айланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятлар бўлиниши принципига асосланиши белгиланган. Конституциянинг суд ҳокимиятига бағишланган XXIII бобида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилиши, суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан, сиёсий партиялардан ҳамда фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан мустақил фаолият юритиши мустаҳкамланган. Конституциянинг 135-моддаси Судьялар олий кенгашининг мақомига, 136-моддаси эса судьяларнинг мустақиллиги ва дахлсизлигига бағишланган [1].

Конституциявий нормаларнинг аҳамияти шундаки, улар суд мустақиллигини давлат сиёсатининг ўзгарувчан устуворлиги эмас, балки барча давлат органлари учун мажбурий бўлган конституциявий талаб сифатида белгилайди. Хусусан, судьялар фақат Конституция ва қонунга бўйсуниши, одил судловни амалга оширишга аралашишга йўл қўйилмаслиги ва судья муайян иш бўйича ҳисобдор бўлмаслиги ҳақидаги қоидалар суд қарорининг мазмунига ташқи таъсир ўтказишни ҳуқуқий жиҳатдан истисно этади.

«Судлар тўғрисида»ги Қонун суд ҳокимиятининг мустақиллиги, судьяларнинг мақоми, суд тизими ва суд фаолиятининг ташкилий асосларини ривожлантиради. Қонунда судьялар фақат Конституция ва қонунларга бўйсуниши, судьяни муайян ишни кўришдан четлаштириш, ваколатини тўхтатиб туриш ёки бошқа лавозимга ўтказиш фақат қонунда белгиланган асос ва тартибда амалга оширилиши назарда тутилган [2]. Бундай қоидалар судьянинг иш юритиш жараёнидаги мустақиллигини унинг лавозим барқарорлиги билан боғлайди.

Судьялар олий кенгаши судьялар корпусини шакллантириш, судьялик лавозимларига номзодларни танлаш, судьялар дахлсизлиги ва мустақиллигини ҳимоя қилиш, касбий тайёргарлик ҳамда малака ошириш масалаларида муҳим институционал вазифаларни бажаради. «Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида»ги Қонунда номзодларни танлашда тенглик, касбий лаёқат, ҳалоллик ва бенуқсон обрў-эътибор каби мезонлар белгиланган [3]. Бу институтнинг самарадорлиги унинг фақат расмий ваколатлари билан эмас, балки қарор қабул қилишдаги мустақиллиги, таркибини шакллантиришдаги мувозанат ва жамоатчилик олдидаги ҳисобдорлик даражаси билан ҳам ўлчанади.

Судьяларни танлаш ва тайинлаш тартиби суд ҳокимияти мустақиллигининг энг муҳим институционал нуқталаридан биридир. Агар судьянинг лавозимга келиши ёки лавозимда қолиши муайян мансабдор шахснинг хоҳишига боғлиқдек таассурот уйғотса, у ҳолда судьянинг холислигига нисбатан жамоатчилик ишончи заифлашиши мумкин. Шу сабабли танлов жараёни олдиндан белгиланган, ўлчанадиган ва барча номзодларга тенг қўлланадиган мезонларга асосланиши зарур.

Номзодларни баҳолашда юридик билим ва иш тажрибасидан ташқари, ҳуқуқий фикрлаш, далилларни холис таҳлил қилиш, қарорни тушунарли асослаш, суд этикасига риоя этиш ва манфаатлар тўқнашувини бошқариш қобилияти ҳам ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ. Бироқ «обрў», «ҳалоллик» ёки «касбий лаёқат» каби умумий тушунчаларнинг мазмуни аниқ кўрсатилмаса, уларни субъектив талқин қилиш хавфи юзага келади. Шунинг учун ҳар бир мезоннинг мазмуни, баҳолаш усули, далил манбалари ва шикоят қилиш тартиби норматив жиҳатдан аниқ белгиланиши лозим.

2025 йил 24 ноябрдаги ПФ–227-сон Президент Фармони судьяликка тайинлаш ва судьялар корпусини шакллантириш соҳасида янги ислоҳот

йўналишларини белгилади. Хусусан, судьяларни навбатдаги ўн йиллик муддатга тайинлаш тартибини бекор қилиш, дастлаб беш йиллик муддатга, кейинчалик эса муддатсиз даврга тайинлаш (сайлаш) тартибини жорий этиш таклифи маъқулланган. Шунингдек, туманлараро, туман ва шаҳар судлари раислари ҳамда раис ўринбосарларини судьялар орасидан очиқ танлов асосида танлаш, судьяларни баҳолашда ҳалоллик, компетентлик ва этика мезонларини қонун даражасида аниқлаш назарда тутилган [5].

Мазкур ёндашувнинг ижобий жиҳати шундаки, судьянинг лавозимдаги барқарорлиги кучайиши унинг муайян иш юзасидан ташқи таъсирдан холи қарор қабул қилишига хизмат қилиши мумкин. Бироқ дастлабки беш йиллик муддат ҳам алоҳида эътибор талаб қилади: агар бу даврдаги баҳолаш тартиби шаффоф бўлмаса ёки қайта тайинлаш қарорлари етарлича асослантирилмаса, судьяда кейинги лавозим тақдирига боғлиқлик ҳисси пайдо бўлиши эҳтимоли бор. Шу боис баҳолаш мезонлари суд қарорининг муайян тараф учун маъқул ёки номаъқул бўлгани билан эмас, балки касбий маҳорат, процессуал қоидаларга риоя, қарорларнинг асослилиги ва этик талаблар билан боғланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Судья мустақиллиги судьянинг ҳар қандай хатти-ҳаракатини танқиддан ёки ҳуқуқий баҳолашдан холи қилади, деган хулоса нотўғри. Судья қонунни қасддан бузиши, коррупцияга йўл қўйиши ёки касбий этика талабларини жиддий равишда бузиши мумкин эмас. Шу билан бирга, интизомий жавобгарлик институти судьяга босим ўтказиш воситасига айланмаслиги шарт. Бу ерда асосий мувозанат — мустақилликни сақлаган ҳолда ҳисобдорликни таъминлашдир.

Интизомий қилмишлар таркиби аниқ ва олдиндан маълум бўлиши, жазо қилмишнинг оғирлигига мутаносиб қўлланиши, судьяга айблов мазмунини билиш, далиллар билан танишиш, вакил ёрдамидан фойдаланиш ва ўз

фикрини билдириш имконияти берилиши зарур. Қарорнинг асослантирилган бўлиши ва уни мустақил тартибда қайта кўриб чиқиш имконияти ҳам муҳим кафолатлардан саналади. БМТ принциплари интизомий ишларни тезкор ва адолатли кўриб чиқиш, судьяга холис эшитилиш ҳуқуқини бериш ва лавозимдан четлатишни фақат жиддий асослар билан чеклаш зарурлигини белгилайди [4].

ПФ–227-сон Фармонда судьяларга нисбатан интизомий чора қўллашнинг шаффоф ва адолатли тизимини жорий этиш, интизомий иш кўрилаётганда ҳимоя ҳуқуқини таъминлаш, интизомий қилмиш асосларини аниқ белгилаш ҳамда судьянинг қилмишига мутаносиб чора қўллаш бўйича таклифлар маъқулланган [5]. Бу нормаларни амалга оширишда интизомий жавобгарликка асос бўладиган ҳаракатлар билан суд қарорининг мазмунидан норозиликни қатъий фарқлаш зарур. Судьянинг ҳуқуқий талқини юқори инстанция томонидан бекор қилингани ўз-ўзидан интизомий айбни англатмаслиги керак.

Судьянинг ички мустақиллиги ҳам алоҳида аҳамиятга эга. У фақат ижро ҳокимияти ёки бошқа ташқи субъектлардан эмас, балки суд тизими ичидаги маъмурий раҳбарлик, ишларни тақсимлаш, хизмат баҳолаш ёки лавозимга кўтариш орқали юзага келиши мумкин бўлган ноўрин таъсирдан ҳам ҳимояланган бўлиши керак. Ишларни судьялар ўртасида тақсимлаш олдиндан белгиланган, тасодифийлик ва иш юкламасини ҳисобга олувчи электрон мезонлар асосида амалга оширилиши, истиснолар эса ёзма равишда асослантирилиши мақсадга мувофиқ.

Хорижий тажриба суд мустақиллигини таъминлашда ягона универсал институционал модел мавжуд эмаслигини кўрсатади. Айрим давлатларда судьяларни танлашда судьялар кенгашлари етакчи ўрин тутса, бошқаларида парламент ёки ижро ҳокимиятининг чекланган иштироки сақланади. Бироқ турли моделларни бирлаштирувчи умумий мезон — тайинлаш жараёнининг

сиёсий ихтиёрдан ҳимоялангани, қарорларнинг объектив мезонларга асосланган ва судьянинг лавозимдаги барқарорлигидир.

Европа Кенгаши ва Венеция комиссияси материалларида судьяларни танлаш ва касбий ўсиш масалаларида хизматга оид сифат, ҳалоллик ва тажриба каби объектив мезонлар устувор бўлиши, интизомий чоралар мустақил орган томонидан кўрилиши, улар устидан шикоят қилиш имконияти бўлиши таъкидланади. Судьяларнинг иш ҳақи ва суд тизимининг молиявий таъминоти ҳам уларнинг мустақиллигига таъсир этувчи омиллар сифатида баҳоланади [6].

Германия тажрибаси федерал тузилиш ва суд тизими даражаларига қараб судьяларни тайинлашда турли органлар иштирок этишини кўрсатади. Айрим федерал судлар судьяларини танлашда махсус сайлов қўмитаси ва федерал вазир иштирок этади. Бу моделнинг муҳим жиҳати — тайинлаш ваколатининг битта шахс ёки орган қўлида мутлақ жамланмаслиги ва касбий мезонларнинг аҳамиятидир. Бироқ ҳар қандай моделни миллий ҳуқуқий тизимга кўчиришдан олдин унинг конституциявий тузум, суд маданияти ва институционал салоҳият билан уйғунлиги баҳоланиши шарт.

Францияда Судьялар олий кенгаши судьялар корпусининг касбий мақоми, тайинлаш ва интизомий масалаларида муҳим роль ўйнайди. Кенгаш таркибида судьялар билан бирга суд тизимидан ташқари вакилларнинг ҳам иштирок этиши институционал мувозанатни таъминлашга қаратилган. Бундай ёндашув судьялар ўзини ўзи бошқаришининг ижобий жиҳатларини сақлаган ҳолда корпоратив ёпиқлик хавфини камайтиришга интилади.

Қиёсий таҳлилдан келиб чиқадиган асосий хулоса шуки, судьялар кенгашининг мавжудлиги ўз-ўзидан мустақилликни кафолатламайди. Кенгаш таркиби қандай шакллантирилиши, қарорлар қандай мезонлар асосида қабул қилиниши, аъзоларнинг ваколат муддати ва дахлсизлиги, қарорларнинг

очиқлиги ҳамда манфаатлар тўқнашувини бартараф этиш механизмлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан, миллий тизимда судьялар ҳамжамиятининг иштирокини кенгайтириш билан бир вақтда илмий ва фуқаролик жамияти вакилларининг мувозанатли иштироки ҳам таъминланиши лозим.

ХУЛОСА. Юқоридаги таҳлиллар асосида қуйидаги илмий-амалий таклифлар илгари сурилади:

1) судьяликка номзодларни танлаш, судьяларнинг фаолиятини баҳолаш ва лавозимга кўтариш мезонларини қонунда ёки қонун асосида қабул қилинадиган очиқ норматив ҳужжатда аниқ белгилаш; ҳар бир мезон бўйича баҳолаш усули ва далил манбаларини кўрсатиш;

2) судьяларни тайинлаш ва қайта тайинлашга оид қарорларнинг асослантирилган қисмини эълон қилиш, рад этилган номзодларга эса қонун доирасида қарор сабабларини маълум қилиш ҳамда процессуал шикоят механизмини жорий этиш;

3) судьянинг интизомий жавобгарлиги асосларини аниқ ва чекланган рўйхатда белгилаш; суд қарорининг мазмуни ёки ҳуқуқий талқинидан норозиликни, қасддан қонунбузарлик ёки коррупция ҳолатлари мавжуд бўлмаган тақдирда, мустақил равишда интизомий қилмиш деб баҳоламаслик;

4) интизомий иш юритишда судьянинг ҳимоя ҳуқуқи, далилларни тақдим этиш, вакилдан фойдаланиш, қарорни асослаш ва мустақил қайта кўриб чиқиш кафолатларини мустаҳкамлаш;

5) судьялар ўртасида ишларни тақсимлашнинг электрон тизимини олдиндан белгиланган, текшириладиган ва ўзгартириш тарихи сақланадиган мезонлар асосида такомиллаштириш; қўлда тақсимлашга йўл қўйилган истисноларни ёзма асослаш;

6) судлар бюджети лойиҳасини шакллантиришда суд ҳокимиятининг эҳтиёжлари бўйича мустақил хулоса бериш механизмини жорий этиш ва бюджет ажратмаларининг етарлилигини баҳолаш;

7) судьялар олий кенгаши таркибида судьялар ҳамжамияти, ҳуқуқшунослик соҳасидаги илмий-таълим муассасалари ва фуқаролик жамияти вакиллари иштирокининг мувозанатли моделини белгилаш;

8) судья мустақиллигига аралашув ҳақидаги хабарларни қабул қилиш, текшириш ва натижаси бўйича ахборот беришнинг ягона тартибини жорий этиш; бунда хабар берувчи ва судья хавфсизлигини таъминлаш;

9) судьялар фаолиятини рақамли воситалар ва сунъий интеллект ёрдамида баҳолашда алгоритмнинг шаффофлиги, маълумотлар сифати, инсон томонидан якуний назорат ва автоматлаштирилган баҳога эътироз билдириш имкониятини кафолатлаш.

Суд ҳокимияти мустақиллиги ҳуқуқий давлатнинг институционал таянчи бўлиб, у фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини самарали ҳимоя қилиш, давлат органлари фаолияти устидан ҳуқуқий назоратни амалга ошириш ва қонун устуворлигини таъминлашга хизмат қилади. Мустақилликнинг мазмуни судьяни назоратдан бутунлай холи қилишда эмас, балки унинг қарор қабул қилиш эркинлигини қонуний, холис ва адолатли жавобгарлик механизмлари билан уйғунлаштиришдадир.

Ўзбекистонда Конституция, «Судлар тўғрисида»ги Қонун ва Судьялар олий кенгаши тўғрисидаги қонунчилик суд мустақиллигининг муҳим норматив асосларини шакллантирган. 2025 йил 24 ноябрдаги ПФ–227-сон Фармонда белгиланган ислоҳот йўналишлари судьялар корпусини шакллантиришда очиқликни кучайтириш, судьялар ҳамжамиятининг ролини ошириш, лавозимда барқарорликни мустаҳкамлаш ва интизомий

жавобгарликнинг адолатли тартибини яратиш нуқтаи назаридан аҳамиятлидир. Шу билан бирга, фармонда назарда тутилган айрим чоралар қонунчиликка ўзгартириш киритишни талаб этади; шу боис уларни амалга оширишда ҳуқуқий аниқлик ва халқаро стандартларга мувофиқлик таъминланиши зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 2023 йил 30 апрель куни референдумда қабул қилинган. — LexUZ: https://lex.uz/uz/acts/6445147

2. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 28 июлдаги ЎРҚ–703-сон «Судлар тўғрисида»ги Қонуни. — LexUZ: https://lex.uz/uz/acts/5534928

3. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 6 апрелдаги ЎРҚ–427-сон «Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида»ги Қонуни. — LexUZ: https://lex.uz/docs/3153668

4. БМТ. Суд ҳокимияти мустақиллигининг асосий принциплари. 1985 йил 6 сентябрь; БМТ Бош Ассамблеясининг 40/32 ва 40/146-сон резолюциялари билан маъқулланган. — OHCHR: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 24 ноябрдаги ПФ–227-сон «Судьялар ҳамжамияти органлари фаолияти самарадорлиги ва очиқлигини ошириш, суд мустақиллиги кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. — LexUZ: https://lex.uz/uz/acts/7852951

6. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on the Independence of the Judicial System, Part I: The Independence of Judges. CDL-AD(2010)004; Rule of Law Checklist, CDL-AD(2016)007. Шунингдек: European Parliament Research Service, Council of Europe standards on judicial independence, 2021. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690623/EPRS_BRI(2021)690623_EN.pdf